

Mu'tezile'de Dinin Gayesel Yorumu

Hulusi Arslan*

Özet: Kur'an-ı Kerim'de, ilahi filler çoğu zaman, insanın iyiliğini amaçlayan gâyesel açıklamalarla temellendirilir. Söz gelimi Allah göklerde ve yerde olan her şeyi insan için yaratmıştır. Kur'an'daki bu temaya önem atfeden kelimeler Mu'tezile ve Mâtürîdîlik. Kendisi iyi olduğu gibi kullarının da iyiliğini amaçlayan bir Allah tasavvuru, zaman ve süreç içerisinde otorite ve güç merkezli bir Allah tasavvuruna doğru dönüşmüştür ve bu durum ciddi sorunlara yol açmaktadır. Bu tasavvurun ahlak, adalet ve hikmet temelinde yeniden tesis edilmesi gerekir. Bu çalışmada Mu'tezile kelam ekolünün bu konudaki düşünceleri incelenmekte ve konu gâyesel yorum bağlamında tahlil edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Din, Gâye, Fayda, İyilik

Summary: Causal Interpretation Of Religion In Mutazilah In the Qur'an, the divine actions are often based on causal explanations aimed at human goodness. For Example, Allah created all things in the heavens and in the earth for man. Schools of kalam attributed importance to this theme in the Qur'an are Mutazilah and school of Mâtürîdî. A god imagination aimed at the well-being of his servants as well as he is good, in time and in the process, turned towards an authority and power-centered imagination of God. And this is causing serious problems. This imagination must be restored on the basis of morality, justice and wisdom. This study explores the possibility of using Mu'tazila's ideas. the subject is being analyzed in the context of a narrative interpretation.

Keywords: Mutazilah, Religion, Causality, Benefit, Goodness

Giriş

Olgu ve olaylara anlam katan en önemli hususlardan biri, onların var oluş sebepleri ve yapılaş gayeleridir. Çünkü amaçsız ve gayesiz eylemler abes ve anlamsız olarak değerlendirilir. İnsani ilişkiler düzleminde geçerli olan bu düşünce biçimi, bir yönüyle Allah-insan ilişkisinde de geçerlidir. Bu açıdan, bir kısmını kavramaktan aciz olsak da Allah'ın yapıp yarattığı her şeyde nice hikmetlerin bulunduğunu düşünmemiz gerekir. Ne var ki Allah'ın mutlak irade ve

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

kudretini önceleyen bir düşüncede yapısında İslam toplumlarına hâkim olduğunu söylemek mümkündür.

Bu açıdan Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda dengeli bir tasavvurun olduğunu görmek mümkündür. Zira bir yönden yüce Allah'ın mutlak irade, kudret ve otoritesine vurgu yapan ayetler bulunurken¹ diğer yönden onun adalet, hikmet, sevgi ve merhametine işaret eden ayetlere yer almaktadır.²

Yine Kur'an'da yüce Allah'a itaat etmenin gerekliliğine sıklıkla vurgu yapılırken³ bu itaatın neden yapılması gerektiğini bildiren gâyesel açıklamalara

¹ **Allah'ın kudretine ilişkin bazı âyetler :** "Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir" (Âl-i İmrân, 3/189); "Bilmez misin ki, göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'a aittir. O, dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir" (Mâide, 5/40); "Göklerin, yerin ve içlerindeki her şeyin mülkiyeti Allah'ındır, O, her şeye hakkıyla kadirdir." (Mâide, 5/120) Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/29, 165; Nisâ, 4/149; En'âm, 6/65; Enfal 8/49, 52; Hûd, 11//4; İbrahim 14/19-20; Nahl, 16/ 70; Kehf, 18/45; Meryem, 19/9; Mü'minun, 23/18, 95; Furkan, 25/54; Fatır, 35/44; Şura, 42/9,50; Zuhuruf, 43/42; Kamer, 54/52,55; Mülk, 6 7/1 70; Mürselat, 77/23

² **Allah'ın adalet ve hikmetine işaret eden bazı ayetler :** "Hüküm verecek olursan, adaletle hüküm ver. Allah adaletle hükmedenleri sever" (Mâide, 5/42); "Yemin olsun! Biz elçilerimizi apaçık kanıtlarla gönderdik, elçiler vasıtasıyla Kitabı ve ölçüyü indirdik ki, insanlar adaleti gözetsinler. (Hadid,57/25); "Allah, sorumluluklarınızı yürütürken, insanlara karşı adil davranmanızı öğütler. Allah size ne güzel öğüt veriyor." (Nisâ, 4/58); "Kim iyi bir iş yaparsa kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa kendi aleyhinedir. Rabbin kullara (zerre kadar) zulmedici değildir." (Fussilet, 41/46); "Allah, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yaratmıştır. Onlara zulmedilmez." (Casiye, 45/22); "Herkesin yaptıklarına göre dereceleri vardır. (Bu da) Allah'ın onlara yaptıklarının karşılığını tastamam vermesi içindir. Aslâ kendilerine haksızlık yapılmaz." (Ahkaf, 46/19)

Allah'ın sevgi ve merhametiyle ilgili bazı ayetler : "İnanıp salih ameller işleyenler için Rahmân, (gönüllere) bir sevgi koyacaktır." (Meryem, 19/96); "Ola ki Allah sizinle, içlerinden düşman olduğunuz kimseler arasına bir sevgi (ve yakınlık) koyar. Allah, hakkıyla gücü yetendir. Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir." (Mümtehine, 60/7); "Onda 'sükun bulup durulmanız' için, size kendi nefislerinizden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet kılması da, O'nun ayetlerindedir. Şüphesiz bunda, düşünebilen bir kavim için gerçekten ayetler vardır." (Rum, 30/219); "Kim kötülük işler veya nefesine zulmedip sonra Allah'tan bağışlanma dilerse Allah'ı bağışlayıcı ve merhamet edici olarak bulur." (Nisâ, 4/110); "Ve de ki: "Rabbim, bağışla ve merhamet et, Sen merhamet edenlerin en hayırlısıdır." (Mü'minûn, 23/118)

³ "(Ey Muhammed! Onlara) Deki: "Allah'ı seviyorsanız, bana tabi olunuz ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın..."(Al-i İmran, 3/31); De ki: "Allah'a ve Rasule itaat edin; eğer yüz çevirirlerse, şüphesiz Allah kâfirleri sevmez." (Al-i İmran, 3/ 32); "Allah'a ve Peygambere itaat edin ki rahmet olunasınız." (Al-i İmran3/132); "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin..." (Nisa, 4/ 59)

da yer verildiği görülür.⁴ Kur'an'ın bu açıklamalarını bir arada değerlendirdiğimizde hem Allah'ın mutlak irade ve gücüne hem de onun adalet ve rahmetine iman etmemiz gerekiyor; Allah'a itaatte bulunurken bu itaatin makul gerekçesini de anlamaya çalışmamız lazımdır. Kur'an'a göre Allah'a itaatin gerekçesi, üzerimizdeki sayısız nimetlerine karşılık ona şükran borcumuzdur. Bunun yanın da Allah'a itaat etmemiz, dünyevi ve uhrevi saadetimize hizmet etmektedir.⁵ Dolayısıyla itaatin bir yönü insana yönelik maslahatlar ile gerçekleşmiştir.

Kur'an'da aynı zamanda hiçbir şeye muhtaç olmayan zengin ve müteal bir Allah tasavvuru vardır. Allah, hiçbir şeye muhtaç olmadığı gibi, insanın itaatine de muhtaç değildir. Buna muhtaç olan bizzat insanın kendisidir.⁶ Bu durumda Allah'ın yapıp yarattıklarında, kendisine dönük bir gaye olamaz. Bu durumda Allah'ın, yarattıklarının iyilik, fayda ve maslahatını amaçladığını düşünmek gerekir. Bu, belki de Tanrıya güvenin ve ona bağlanmanın en başat ahlaki gerekçesidir. Bir başka ifade ile kendisi iyi olduğu kadar insanın iyiliğini amaçlayan bir tanrı tasavvuru, ona gönüllü ve gerekçeli bir itaatin en sağlam temelini oluşturur. Aslında Kur'an'da irade, güç ve malikiyet vasıfları ile adalet, hikmet ve rahmet vasıfları bir denge içerisinde bulunmakta iken, sosyal, kültürel ve siyasal gelişmelerin etkisi altında güç ve itaat merkezli bir Allah tasavvuru İslam dünyasına hâkim olmuştur. Oysa bu dengenin yeniden sağlanmasına şiddetle ihtiyacımız vardır. Adalet, hikmet ve rahmetiyle yapıp yaratan bir tanrı tasavvuru dini düşüncemizi ahlak üzerinden yeniden tesis etmede bize yardımcı olabilir.

Bu sebeple öncelikle Allah tasavvurumuzun doğru bir şekilde yeniden kurulmasına gerek olduğunu düşünüyoruz. Kur'an'da zaten var olan, gücü ve otoritesi kadar adalet ve hikmetiyle kullarına muamele eden Allah tasavvuru, geleneğimizde de mevcuttur. Bu düşünce, kısmen Mâtürîdilerde ama daha esaslı bir şekilde Mu'tezile ekolünde kendisine yer bulmuştur. O sebeple Mutezilenin bu konudaki görüşlerini daha yakından incelemeye çalışacağız. Şüphesiz hiçbir beşeri düşünce mutlak ve masum değildir. Mezhepler, beşer düşünce-

⁴ "Ey insanlar! Hem sizi, hem de sizden önceki insanları yaratan Rabbinize ibadet ediniz. Böyle yapmakla her türlü zarardan korunabilirsiniz. O Rabbiniz ki yeryüzünü size bir döşek, göğü de bir kubbe yaptı. Gökten yağmur indirip, onunla size rızık olarak çeşitli mahsuller çıkardı. Öyleyse siz gerçeği bilip dururken sakın Rabbinize eş koşmayın." (Bakara, 2/21-22); "Allah'a ve Peygambere itaat edin ki rahmet olunanız." (Al-i İmran /132)

⁵ Bakara, 2/21-22; Al-i İmran /132

⁶ Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise her bakımdan sınırsız zengin olandır, övülmeye hakkıyla lâyık olandır. (Fâtır, 35/15)

sinin ürünü olduğundan, onlar da hataya ve eleştiriye açıktır. Ancak önce doğru bir şekilde tespit edilmeleri gerekir.

1. Allah'ın Fiillerinde Gaye Ve Hikmet

Kadı Abdulcebbar, insani fiillerle ilahi fiilleri temelde iki açıdan birbirinden ayırmaktadır: Bunlardan birincisi, fiilin yapısal özelliğine göre, ikincisi ise fiilin ahlaki niteliği açısından. Birinci açıdan fiil, şayet insani yeteneklere bağlı olarak meydana geliyorsa insana, onu aşan bir yapıya sahipse Allah'a nispet edilmektedir. İkinci açıdan ise, kötülük özelliği taşıyan fiil yalnızca insana nispet edilirken, Allah'a izafe edilen fiilin mutlaka hikmet ve doğru olması gerektiği ifade edilmektedir.⁷ Bu anlayışa göre ilahi fiiller gaye ve hikmetten yoksun olamazlar.

Gaye kelimesi Arapça'da, bir şeyin en uzak kısmı, en uç noktası, varıp dayanacağı nihai sınır ve son manasına gelir.⁸ Gaye, Türkçe'de elde edilmesi gereken, ulaşılmak istenen; amaç, erek, hedef anlamında kullanılır.⁹ Gayelilik ise, kâinatın varoluşunun ve içinde oluşan olayların sıradüzeni ve tâbî oldukları kanunluluğun bir plan, bir program ve dolayısıyla bir gayeye göre var olmasıdır.¹⁰

Hikmet kelimesi de aslen Arapça "hükm" mastarından türetilmiştir. Hükm kelimesi, hüküm vermek, sağlam yapmak, bilmek, anlamak ve adaletle yargılamak gibi değişik anlamlara gelmektedir.¹¹ Hüküm mastarından türetilmiş olan hikmet kelimesi ise, oldukça farklı şekillerde tarif edilmiştir.

Hikmet, bir tanıma göre "en üstün şeyleri en üstün bilgilerle bilmektir." Bunun yanında hikmet yargılamada adalet, eşyanın hakikatini olduğu gibi bilip işleri onun gereğine göre yapmak, bilgide ve amelde doğruya isabet etmek ve

⁷ Hulusi Arslan, Mutezill Düşüncede İlahi Fiil-İnsani Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri, Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2003, c. 6, sayı: 16, s.59

⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr ve dğr., Kahire ts. IV, 3331; Ebulhasen Ali b. İsmail b. Seyde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, thk. Abdulhamid Hendâv'i, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000, V, 548; Zebîdî, Muhammed Murtazâ, "Çâye" md., *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut: 1996.

⁹ Büyük Türkçe Sözlük, "Gaye" (Türk Dil Kurumu; <http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com> (erişim:16 Haziran 2016)

¹⁰ Aydın, Hüseyin, *Yaratılış ve Gâyelilik*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004, s.129.

¹¹ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, III,951; Bkz. Kutluer, İlhan, "Hikmet" md, *DİA*, yıl: 1998, cilt: 17, sayfa: 511

hilm, yani nefsin heyecan ve öfkeden uzak tutulması gibi anlamlara gelmektedir.¹² Hikmet "bilgi ve akıl yoluyla gerçeği bulmaktır,"¹³ diye de tanımlanmıştır.

Hikmet kavramının Kur'ân-ı Kerim'de değişik manalara geldiği görülmektedir. Bunlar, Kur'ân'ın tevîli, nübüvvet ve risâlet, Allah'a itaat, dinde kavrayış sahibi olup onunla amel etme, anlama, haşyet ve verâ, doğruya isabet, Allah'ın emirleri üzerinde düşünme ve onlara tâbi olma gibi anlamlardır.¹⁴ Kur'an-ı Kerim'deki "hikmet" kelimesinin taşıdığı bu manaların yanında, "hikmet", bazen bir şeyi emreder veya yasaklarken sadece emir ve yasakla kalmayıp, aynı zamanda emredilen veya tavsiye edilen şeyin faydalarını, yasaklanan veya kerih görülen şeylerin zararlarını zikretmek anlamında da kullanılabilir. ¹⁵ Muhammed Abduh'a göre ister hususi ister umumi yönden olsun nizamı korumaya veya fesadı defetmeye yarayan şeye o amelin hikmeti denir. Ayrıca aklın, söz konusu ameli bütün yönleriyle inceleyip onun, bilinçsiz veya sebepsiz yaratılmadığını kabul etmesi icap eder.¹⁶

Kelamcılar Allah'ın fiillerinde hikmet olduğunu kabul etmede ittifak ettikleri halde, ilahi fiillerin hikmet ve gaye ile ta'lîl edilmesi noktasında ihtilaf etmişlerdir. Eşariler Allah'ın fiillerini, bilgi, irade ve kudretine uygun olarak meydana gelmesi açısından hikmetli sayarken, Mâturîdiler hakîm vasfına uygun olmasından, Mu'tezile ise kulların maslahatlarını içermesi açısından hikmetli saymışlardır.

Mu'tezile kelam ekolü, açık ve net bir şekilde Allah'ın fiillerinde mutlaka bir gaye ve hikmetin bulunması gerektiği tezini ileri sürmüştür. Kâdî Abdülcebbar bu düşünceyi ifade etmek için "hikmet" "illet" ¹⁷ "dâî" ¹⁸ ve "garaz"¹⁹

¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III/951

¹³ Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: ts. s. 127

¹⁴ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, "Hkm" md; Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihah*, "Hkm" md., thk. Ahmed Abdulğafur Attar, Beyrut: Dâru'l-İlm lilmelâyîn, 1984; Çalışkan, Mehmet "Kur'an'da Hikmet Kavramı", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2001), cilt: I, sayı: 2, s. 89-119

¹⁵ Güllüce, Veysel, "Kur'an'da Hikmet Kavramı Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi* (1998), cilt: I, sayı: 2, s.45

¹⁶ Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Yay., s.109.

¹⁷ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî, (et-Teklîf)*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Abduhalîm en-Neccâr, Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965, XI, 91.

¹⁸ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî, (el-Aslah, İstihkâku'z-Zemm, et-Tevebe)*, thk. Mustafa es-Sikâ, Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965, XIV, 44.

¹⁹ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIV, 45.

kavramlarını tahlil etmiş ve bazı kayıtlar koyarak ilahi fiillerin bu kavramlarla nitelenmesinin uygun olacağını belirtmiştir.

Mu'tezileye göre hikmet sahibi olan bir kimse, bir işi ancak bir hikmet ve gaye ile yapar. Çünkü gayesi olmayan işler abes ve anlamsızdır. Allah abesle meşgul olmayacağına göre, O'nun fiilleri gaye ve maksattan uzak olamaz.²⁰ Mutezilî düşüncede sadece gaye ve amacın bulunması yeterli değildir. Aynı zamanda bu gaye ve amacın "iyi" olması da gerekir. Kâdî Abdülcebâr'ın ifadesine göre hikmet sahibi olan kimsenin amacı, övgüye layık bir amaç olmalıdır, denildiğinde bundan maksat onun fiillerinin iyi ve güzel olması, hikmet ve doğruluk çerçevesinde meydana gelmesidir.²¹

Kâdî Abdülcebâr, ilahi fiillerin gayeden uzak görülmesinin çok ciddi inanç sorunlarına neden olacağını belirtir. Ona göre, Allah'ın yaratmasında bir gaye bulunmadığını söylemek, onu, ibadete layık bir ilah olmaktan bile çıkarabilir. Çünkü Cebriyenin söylediği gibi "Allah mahlûkatı herhangi bir manadan dolayı, bir gaye üzerine, fayda veya zarar vermek için yaratmamıştır" diye iddia etmek, Allah'ı ibadete layık bir ilâh olarak tanımaya engeldir. Zira ibadet, huşunun zirvesi ve şükürün en son noktasıdır. Şükür ise nimetlerin karşılığı olarak hak edilen bir değerdir. Yüce Allah'ı nimet veren bir varlık olarak tanımayan bir topluluk, O'nun ilahlığını ve ibadete layık oluşunu nasıl tanıyacaktır?²²

Netice olarak Mu'tezile, ilâhî fiillerde mutlaka bir hikmetin, bir gaye ve maksadın bulunması gerektiğini söylemiştir. Bu fikrin temel gerekçesi ise, hikmet, gaye ve amaçtan yoksunluğun saçmalık ve anlamsızlığa götürmesi, bunun da ilahi fiillerin temel özelliği olan adalet, hikmet, iyilik ve doğruluk vasıflarına aykırı düşmesidir.

Mu'tezilenin bu konudaki görüşlerini hemen bütün süreçleri içine alabilecek iki kavram üzerinden izah etmek istiyoruz. Bunlardan birisi yaratma diğeri de tekliftir.

²⁰ eş-Şehristânî, Muhammed Abdülkerîm b. Ebî Bekir Akmed, *Nihâyetü'l-İkdâm*, tashih: Alfred Gaülasme, London: 1934, s.397-398

²¹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XIV, 45.

²² Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988, s.84.

2. Yaratma Ve Gâyelilik

Mu'tezile düşünürleri, Allah'ın yaratmasındaki hikmet ve gayeyi "fayda teorisi" diyebileceğimiz bir düşünce tarzı ile açıklamışlardır. Bu anlamıyla fayda teorisi, Allah'ın bütün fiillerinde yarattıklarına dönük bir faydayı gerçekleştirmek gayesini güttüğünü ifade eder. Mu'tezile'nin geneline göre hikmet sahibi olan bir kimse, bir işi ancak bir hikmet ve gaye için yapar. Gayesi olmayan fiil saçma ve abestir. Yine hikmet sahibi olan kişi, bir işi yaparken ya bizzat kendisine fayda sağlamayı veya başkasını faydalandırmayı amaçlar. Yüce Allah'ın kendisine fayda sağlaması düşünülemez; öyle ise onun yapıp yarattıklarındaki gaye, başkalarını faydalandırmaktır.²³

Ebul-Hüzeyl el-Allaf (226/840)'a göre Allah, mahlûkatı, bizzat yarattıklarının faydasını amaçlayarak yaratmıştır. Eğer böyle olmasaydı onları yaratmasının bir anlamı olmazdı. Çünkü kendisine fayda sağlamayan veya bir zarara engel olmayan yahut kendisi dışındaki kimselere fayda ve zararı dokunmayacak bir nesneyi yaratan kimse abesle meşgul olan ve anlamsız şeylerle uğraşan bir kimsedir (âbis).²⁴

Mu'tezilenin diğer önemli üstatlarından biri olan Nazzâm (231/845)'a göre ise Allah, kâinâtı yaratılmışlara yönelik bir illetten dolayı yaratmıştır ki o da menfaatten ibarettir. Yaratmadaki illetten maksat, Allah'ın mahlûkata yönelik gayesi veya onların faydası için yaptığı tercihlerdir.²⁵ Son dönem Mu'tezilesinin sistematik düşünürü Kâdî Abdülcebâr'a göre yüce Allah, varlıkları ya "faydalandırmak için", veya "kendisinden faydalanılmak için" veyahut da "bu iki amacı birlikte gerçekleştirmek için" yaratmıştır. Allah'ın, varlıkları yaratması ancak bu üç gayeden dolayı iyi ve güzel olma niteliği kazanabilir.²⁶

Görüldüğü gibi Allah'ın yarattığı her şeyde muhakkak bir gaye ve hikmetin bulunduğu düşüncesi Mu'tezile kelamının belirleyici özelliklerinden biridir. Onlar teolojik problemlerin çoğunu bu bakış açısıyla çözmeye çalışmışlardır. Bu sebeple Mu'tezile ekolü yaratma süreçlerini bütünüyle gâyesel bir açıklamaya tabi tutmuşlardır.

²³ Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, s.397-398.

²⁴ Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn (I-III)*, thk.Muhammed Muhiddîn Abdulhamîd, Beyrut: 1995.

²⁵ Eş'arî, *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 318.

²⁶ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XI, 100.

2.1. Cansız Varlıkların Yaratılışındaki Gaye ve Hikmet

Yaratılmış varlıkları cansız ve canlı varlıklar olmak üzere iki kategoride ele alan Kâdî Abdülcebâr, cansız varlıkların yaratılmasının, canlıların onlardan faydalanması amacına yönelik olduğunu belirtir. Canlı varlıkların faydaya ulaşmasını sağlayan şeylerin yaratılmasının da Allah açısından iyilik ve ihsan olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler.²⁷

Dolayısıyla bir sistem içerisinde düşünüldüğünde her varlığın ana gayeyi gerçekleştirecek bir mekanizma içerisinde yer aldığı, hiçbir şeyin boş ve anlamsız yaratılmadığı görülmektedir. Esasında bu ilahi kelamın da güç bir şekilde desteklediği bir mesajdır: “Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu (yaratılanların boş yere yaratıldığı iddiası) inkâr edenlerin zandır. Cehennem ateşinden dolayı vay inkâr edenlerin hâline!”²⁸

2.2. Canlı Varlıkların Yaratılmasındaki Gaye ve Hikmet

Mu'tezile teolojisinde canlıların yaratılmasındaki ilahi gaye, yine fayda teorisiyle açıklanır. Kâdî Abdülcebâr'a göre, yüce Allah canlı varlıkları ya “faydalandırmak” veya kendisinden “faydalanılmak” yahut da “hem faydalandırmak hem de kendisinden faydalanılmak” üzere yaratmıştır. Bu sebeple Allah'ın canlıları yaratması iyi ve güzel olarak nitelenmelidir. Bu gaye, hem hayvanlar için hem de insan ve cinler için mevcuttur. Mu'tezileye göre yüce Allah'ın canlıya verdiği ilk nimet hayattır. Çünkü hayat, faydalanmaya imkân sağlayan temel bir unsurdur. Hayat olmadan faydalanma söz konusu olamaz.²⁹

2.3. Zararlı Ve Çirkin Şeylerin Yaratılmasındaki Gaye ve Hikmet

Kötülük probleminin bir parçasını teşkil eden bu soru aslında evrendeki zararlı ve çirkin yaratıkların, her şeye kadir ve aynı zamanda iyiliği amaçlayan bir tanrı tasavvuruyla bağdaşmadığını ifade etmektedir. Kâdî Abdülcebâr'ın anlatımına göre inkârcıların ileri sürdüğü bu tür itirazlara göre şayet evrenin hikmet sahibi bir yaratıcısı olsaydı kurt, aslan ve kaplan gibi vahşi ve pis hayvanları; yılan ve akrep gibi zararlı, öldürücü, çirkin ve tiksindirici hayvanları yaratmazdı.³⁰

Kâdî Abdülcebâr'a göre, bu gibi itirazlar yanlıcıdır. Çünkü bir kere tabiat açısından bakıldığında bu suretler bazı kimselerce çirkin görülse bile diğer

²⁷ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XI, 102.

²⁸ Sâd, 38/27.

²⁹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XI, 85.

³⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.505-506.

bazıları tarafından güzel görülebilir. Dolayısıyla onların güzellik ve çirkinlikleri hakkındaki değerlendirmeler görelidir, kişiden kişiye değişebilir. Kaldı ki bu suretlere sahip hayvanlar, her ne kadar görünüş itibarıyla çirkin bulunsa dahi, ancak insafli ve hakkıyla düşünen kimseler tarafından bilinebilecek nice hikmet ve gayeler; dini ve dünyevi faydalar taşımış olabilirler.³¹ Sözelimi en önemli tıbbi krem ve karışımlar yılan ve akreplerden elde edilir. Yine bu tür zehirlilere karşı kullanılan panzehir, bazı yılan ve akreplerden elde edilmektedir. Tek tek diğer canlıların her biri, aynı şekilde nice faydalar barındırmaktadır. Öyle ise, her bir canlıda önce kendisine dokunan, o düzeyde olmasa bile sonra da başkalarına dokunan bir fayda söz konusudur.³²

Bu tür hayvanların dini faydaları da mevcuttur. Örneğin zararlı ve çirkin suretleri yaratıkları gördüğümüzde, bu hayvanların tümünden daha zararlı olan ilahi azaptan daha çok kaçınma ve azaba sebep olan şeyleri yapmaktan daha çok uzaklaşma konumuna yöneliriz. Hatta denebilir ki yüce Allah'ın hak edenler için hazırlamış olduğu cezalarla bizi korkutması ancak bu yolla olabilir. Kendi dünyamızda bu tür şeyleri görmediğimiz müddetçe, bize ceza tehdidi olarak bildirilen şeylerden tam olarak uzak kalamayız.³³

Mutezile ekolü evrende meydana gelen Mu'tezile'ye göre hastalık, depresyon, yangın, sel, yıkım ve benzeri diğer zarar ve elemeler şâyet insanların aracılığı ile meydana geliyorsa sorumlusu bizzat insandır. Bunlar, insandan değilse de Allah'tan ise, insanları imtihan etmenin bir parçası olarak belâ ile denemek amacıyla, insanların maslahat ve faydası için Allah'ın yarattığı şeylerdir. Bunlar Tenâsüh ehlinin dediği gibi, daha önce işlenen kötülüklerin cezası değildir. Hak edilmeden verildiği için de mümin olsun kafir olsun, insan olsun hayvan olsun, Allah'ın bu acıların karşılığını vermesi vâciptir. Bu bela ve musibetler hem imtihan gibi iyi bir amaca hizmet etmeleri ve hem de Allah'ın bunların karşılığını verecek olması nedeniyle kötülük değil iyiliktir.³⁴ Şeytan gibi insanı kötülüğe davet eden varlıkların da yine lütuf ve maslahat teorisiyle izah edildiği görülmektedir.³⁵

Görüldüğü üzere Mu'tezile düşüncesinde canlı veya cansız Allah'ın yarattığı hiçbir şey anlamsız değildir. Her ne kadar içinde yaşadığımız evrende

³¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.506.

³² Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.506-507.

³³ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.507.

³⁴ Hulusi Arslan, Mutezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Husün ve Kubuh) Problemi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2000, s.111

³⁵ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIII, 98.

etrafımızda bize çirkin veya zararlı gibi görünen varlık ve hadiseler bulunmakta ise de bunlar, özellikle insan açısından pek çok maddi ve manevi fayda, maslahat ve hikmetler barındırmaktadır.

Canlı varlıklar içerisinde insanın ayrı bir yeri vardır. Mu'tezile teolojisinde insan adeta gayelerin gayesidir. Diğer bütün canlıların yaratılması insan içindir.

2.4. İnsanın Yaratılışındaki Gaye ve Hikmet

Mu'tezile âlimleri Allah'ın insanı faydalandırılmak için yarattığı noktada görüş birliğine varmışlardır.³⁶ Kâdî Abdülcebâr'a göre (insan ve cin gibi) sorumlu varlıkların yaratılmasındaki hikmet, Allah'ın onları, karşılıksız, salt iyilik olarak (bi't-tefaddul) faydalandırmak için yani ödüllendirme imkânı tanımak gayesiyle yaratmış olmasıdır.³⁷

Mu'tezile ıstılahında tefaddul, Allah'ın insanı yaratmasındaki hikmeti izah etmek için anahtar bir kavramdır. Tefaddul; başkasına faydalı olacak bir fiilin, bir mecburiyet olmaksızın yapılmasıdır. Böyle bir fiili yapan kimse bu fiili ile övgüye layıktır. Yapmadığında yergiyi hak etmez. Bu durumda olan fiillere tefaddul, ihsan ve in'âm denir.³⁸ Kâdî Abdülcebâr'ın düşüncesinde elbette ki Allah'ı yaratmaya mecbur eden bir şey düşünülemez. Öyle ise Allah, insanı, sadece ikram ve ihsan olsun diye faydalandırmak ve ödüllendirmek kastıyla yaratmıştır. Şüphesiz O, insanı yaratmasa da olurdu. Fakat Allah, yaratmak ve teklif etmek suretiyle kullarına ikram ve ihsanda bulunmak istemiştir.³⁹

Mu'tezileye göre insan, kendisi için planlanan bu faydaya, ancak mükâfatlandırmayı hak ederek ulaşabilir. Mükâfatı hak edebilmek ise sorumlu tutulmayı (teklifi) gerektirir. O halde mükellefin, onun için amaçlanan bu faydaya ulaşabilmesi, ancak teklif aracılığıyla gerçekleşebilir.⁴⁰ Bu sebeptendir ki Allah insanı davranışlarından sorumlu bir varlık olarak yaratmıştır.

³⁶ Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *el-Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, tashîh: Helmut Ritter (Wiesbaden: 1980), s. 251.

³⁷ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XI, 134.

³⁸ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî, (et-Ta'dîl ve't-Tecvîr)* thk. Ahmed Fuâd el-Ehvânî, Kâhire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1962, VI/I, 36-37.

³⁹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XI, 99.

⁴⁰ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XI, 134.

3. İnsanın Sorumlu Tutulmasındaki (Teklif) Gaye ve Hikmet

Ebu Haşim, teklifi; içerisinde zorluk ve meşakkat bulunan bir şeyin yapılmasını istemek ve emretmektir,⁴¹ diye tanımlamıştır. Kâdî Abdülcebbâr'a göre bu tanım akli teklifleri içerisine almadığı için eksiktir. Çünkü ona göre, emir belli bir söz olarak ortaya çıkar. Bundan dolayı emir, akliyyât konusunda değil, şer'ıyyât konusunda geçerlidir. Bu sebeple o teklifi şu şekilde tanımlamıştır: *"Teklif; zorlama sınırına varmayan bir külfetle birlikte, yaptığında kendisi için bir fayda, yapmadığında ise bir zarar bulunan yükümlülüklerini mükellefe bildirmektir."*⁴² Dolayısıyla Kâdî Abdülcebbâr'a göre teklifin epistemolojik temeli bilgidir. İnsan kendi fayda ve zararına olan hususları bildiğinde teklif başlamıştır. Ayrıca bir emir beklemeye gerek yoktur.

Kâdî Abdülcebbâr teklifin hikmet ve gayesini de aynı şekilde fayda teorisyle temellendirmektedir. Gaibin şâhîde kıyası yöntemiyle bu düşüncesini izah etmeye çalışan düşünüre göre, içinde yaşadığımız şâhid âlemde bir kimsenin diğer bir kimseyi yüksek mertebelere ulaştırmak istemesi ve ona bu yolu açacak imkânlar vermesi güzeldir. Zira faydalanmaya imkân tanımak, faydanın kendisini ulaştırmak gibidir; hatta belki de ondan daha büyük bir nimettir. Fakat ödüllendirmek ancak yüceltme ve tazim tarzında hak edilen bir şeydir. Övmek ve yüceltmek tarzındaki faydalandırma ise, ancak hak edildiği takdirde güzel bir iş haline gelebilir. Çünkü hak etmeyi ödüllendirmek veya yüceltmek güzel değildir. İşte bundan dolayı Yüce Allah insanı yüksek mertebelere ulaştırıp ödüllendirmek istediğinde, bu ödülü hak edebilmesi için ona birtakım sorumluluklar (teklif) yüklemiştir.⁴³

Kâdî Abdülcebbâr'a göre Allah Teâlâ'nın bizi yaratmasında, yaşatmasında, bize güç ve kudret vermesinde, akıl bahşetmesinde, fıtratımıza kötüyü karşı arzu, iyiye karşı isteksizlik duyma özelliği koymasında; evet bütün bunlarda bir gaye (garaz) bulunmalıdır. Bir varsayım olarak düşünüldüğünde Allah'ın bütün bunları bize vermesindeki gaye, bizi kötülüğe teşvik etmek olabilir ki bu imkânsızdır. Çünkü teklifin gayesinin kötülüğe teşvik olması caiz değildir. Zira kötülüğe teşvik etmek kötüdür; Allah ise kötülüğü yapmaz. Geriye doğru tek bir ihtimal kalmaktadır o da: Allah'ın bizi teklif etmesindeki gaye, bizi sadece teklif yoluyla ulaşılması mümkün olan bir dereceye ulaştırmak istemesidir.⁴⁴

⁴¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhît bi't-Teklîf*, 11.

⁴² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhît bi't-Teklîf*, 11.

⁴³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XI, 134.

⁴⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.510

Dolayısıyla teklifin asıl gayesi eşdeğeri bulunmayan bir menfaate ulaşma imkânını mükellefe sunmaktır. Teklifte bulunmanın karşılığı olabilecek fayda ise sevaptır.⁴⁵ Bu sevaba ulaştırılacak vasıtalar lütuf olarak tarif edilmektedir. Mu'tezile nübüvvet ve şeriatı da insanın bu gayeye ulaşmasını sağlayan unsurlar olarak görmüş ve onları da gayesel bir yoruma tabi tutmuştur.

3.1. Peygamber ve Şeriat Gönderilmesindeki Gaye ve Hikmet

Mutezile Allah'ın peygamber ve din göndermesindeki gayesini de yine insanın fayda ve maslahatına bina eder. Kâdî Abdülcebâr peygamber ve şeriat göndermeyi adalet ilkesiyle izah eder ve bu noktada aslah teorisini devreye koyar. Ona göre Allah Teâlâ bizim iyiliğimizin (salah) şeriatlara bağlı olduğunu bildiği zaman, üzerine vacip olanı ihlal etmemek için bu şeriatları bize bildirmesi lazımdır. Çünkü üzerine düşeni ihlal etmemek adaletin gereğindedir.⁴⁶

Görüldüğü gibi Mu'tezile insanın kurtuluşu için nübüvvet kurumunun yararlı, hatta en yararlı (aslah) olduğunu ileri sürmüş ve bu sebeple de Allah'a vacip olduğunu söylemiştir. Bu savunu, az çok teklifin gayesini de ima etmektedir. Biraz daha açık ifadelerle söyleyecek olursak, teklifin gayesi Allah'ın insanı faydalandırmak ve ödüllendirmek istemesidir. Ancak insan bu ödüle kavuşmak için kendisine yüklenen sorumlulukları (teklifi) yerine getirmesi gerekir. İnsan bu tekliflerin tamamını kendi aklıyla bilemez. Öyle ise, insanı vaciplere yaklaştıran ve kötülüklerden uzaklaşan maslahat ve lütuf konumundaki şeyleri bize bildirecek mucize ile desteklenmiş bir peygamberin gönderilmesi vaciptir.⁴⁷ Bu durumda peygamberlerin gönderilmesi insanı ana gayeye götürececek bir vasıta konumundadır. Ancak, gayeye ulaşmak için mutlaka tamamlanması gereken bir unsurdur.

Kâdî'ya göre nübüvvet, lütuf nazariyesinin temelini oluşturur. Çünkü nübüvvet mükellefin yararına olan bir kurumdur. Bu sayede mükellef, aklıyla hikmet ve gayesine vakıf olamadığı fiillerin yararlı olduğundan haberdar olur. Akıl ve nazarın alanına girmeyen fiillerin anlam ve mahiyeti bu bilgi vasıtasıyla öğrenilmiş olur ki, Allah'ın böyle bir yöntemi tercih etmesi lütuftur. Dolayısıyla nübüvvet, lütuf ve temkinin (imkân vermenin) bir çeşididir. Nübüvvet, fayda ile zarar, kötü ile iyi arasında ayrımı sağlamaya yarayan ilahî bir imkândır.⁴⁸

⁴⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Kitabu'l-Mecmû fi'l-Muhît bi't-Teklif*, thk. J.J. Houben-Daniel Gımar, Beyrut: 1981, II, 193.

⁴⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.563

⁴⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.564

⁴⁸ Abdülkerim Osman, *Nazariyyetü't-Teklif-Erau'l-Kâdî-Abdicabbari'l-Kelâmiyye*, Beyrut:1971, s. 95.

Ancak peygamber gönderme, zatı itibariyle veya aklî vaciplerde olduğu gibi vacip değildir. Aksi halde akliyyât denilen bilgilerin insanlar arasında aynı olması gibi bütün şeriatların da tek olması gerekir. Ancak peygamber göndermeyi hasen kılacak yön onun gerekliliğidir.⁴⁹ Başka bir ifade ile Peygamber göndermenin vacib olduğunu ifade eden odak kavram mükellefin salt faydasını ifade eden aslah fiilidir.⁵⁰ Peygamber göndermek Kâdî'ya göre iyi ve faydalıdır. Bir fiilin hasen olduğunu gösteren en önemli özellik, kabih yöne sahip olmamasıdır. Allah'ın peygamber göndermede bir amacı söz konusu ise bunda kabih bir yönün olması mümkün değildir.⁵¹ Ayrıca peygamberin verdiği haberin fayda sağlayacağı kullar vardır. Bu durum peygamber göndermeyi vacip kılmaktadır. Çünkü hem lütüfta bulunma hem de mükelleflerin karşılaşabileceği her türlü engeli izale etme vaciptir. Bu sebeplere binaen peygamber göndermek vacip olmaktadır.⁵²

Kâdî Abdülcebâr'a göre emaneti iâde etmenin, nimete şükretmenin ve insafın iyiliği, yalan, zulmün ve kötü olanı emretmenin kötülüğü akılla bilinebilir. Ancak namazın fahşâ ve münkerden alıkoyduğu, içki içmenin düşmanlık ve nefret doğurduğunu akılla bilmek imkânsızdır. Bu yüzden Allah Teâlâ'nun bunları bize öğretecek bir peygamber göndermesi vâciptir.⁵³ Şu halde Mu'tezileye göre aklen bilinemeyecek sorumlulukları bilmek için şeriat ve peygambere ihtiyaç vardır.

Kâdî Abdülcebâr'a göre Peygamberler akla tamamen zıt olan şeyleri getirmezler. Akılda asıl kaideleri bulunan değerlerin ayrıntılarını getirirler. Böyle

⁴⁹ Abdulkerim Osman, *Nazariyyetü't-Teklîf*, s. 95.

⁵⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Kitabu'l-Mecmû-fi'l-Muhît-bi't-Teklîf*, thk. Jan Peters, Kahire: 1986, III, 425, 431.

⁵¹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî fi-Ebvabi't-Tevhîd ve'l-Adl (Nübüvvet)*, thk. Muhammed Khodor Nabha, Beyrut:Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012, XV, 38; Berâhime peygamber göndermeyi kabih görmüştür. Çünkü onlara göre, peygamberin varlığı halinde deliller tenakuz edebilir. Öyle ki risalet aklın zorunlu bilgisiyle çelişebilir. Akılla çeliştiğinde ise biset, abes bir fiil olur. Bunun aksine risaleti bir uyarı ve aklî bilgileri tekid eden bir kurum olarak kabul edenler vardır. Aklı desteklemek için gelen peygamberin burada misyonu aklî delilleri tevatür derecesine yükseltmektir. Bu bakımdan Allah'ın delil üzerine delil ortaya koyması hasen olduğuna göre peygamber göndermek de hasendir. Bundan başka peygamber göndermeyi iyiliği emretme, kötülükten de sakındırma fonksiyonuna dayanarak iyi görenler olmuştur. Yine mükellefin akli ile elde edemeyeceği bilgi ve hakikatleri tanıtmak için peygamberin varlığını hasen kabul edenler vardır. Ayrıntı için bkz. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XV, 39.

⁵² Kâdî Abdülcebâr, *Kitabu'l-Mecmû fi'l-Muhît bi't-Teklîf*, III, 436.

⁵³ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhtasar fi-Usûli'd-Din (Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd (I) içerisinde)*, thk. Muhammed Ammara, Beyrut: Dâru'ş-Şark, 1988, 235-236.

olunca şeriatın emir ve nehiyleri akılda bulunan iyi ve kötülerin ayrıntıları konumundadır. Bu sebeple Kâdî Abdülcebâr, iyilik ve kötülükleri akli ve şeri olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra şeri iyiliklerin gayesinin, akli iyiliklerin yerine gelmesini sağlamak olduğunu belirtir. Şerî iyiliklere maslahat, şerî kötülüklere de mefsedet adı verilmiştir. Buna göre maslahat iyiliğe aracılık eden iyilik, mefsedet de kötülüğe aracılık eden kötülük olmuş oluyor. Netice olarak ilahi emir ve yasaklar, bizatihi kendileri değil, akli ve evrensel iyilik ve kötülüklerle aracılık ettikleri için iyi veya kötü konumunda olmaktadır.

3.2. İbadetlerdeki Gaye ve Hikmet

Kâdî Abdülcebâr, ibadetleri de aynı şekilde gayesel açıdan yorumlayarak onların iyi olmalarının nedenini, içinde taşıdıkları gayelere dayandırmıştır. Kıyam, kuud, secde gibi namazın rükunları; telbiye, hervele, şeytan taşlama, tavaf gibi haccın erkânı cinsinden peygamberlerin getirdikleri şeylerin aklen çirkin olduğunu iddia eden kimselere karşı Kâdî Abdülcebâr bunların akla aykırı olmadığını söyler. Çünkü ona göre bir fiilin gayesi var ise ve herhangi bir şekilde kötülük içermiyorsa o fiil iyidir. Aksi halde kötü olur. Biz mucize ile doğrulanmış resulün haber vermesi ile bu fiillerde bizim için maslahat ve lütuf olduğunu bildiğimizde, nasıl olurda kötü olduklarına hükmedebiliriz? Sözgelimi bir çatlak veya delik olup olmadığını görmek için Beytullah'ın etrafını dolaşmak nasıl çirkin olmaz ise -ki bu çok küçük bir gayedir- bizim için büyük lütuf ve maslahatlar taşıyan Beytullah'ı tavaf etmek de ibadet olarak kötü olmaz.⁵⁴

Görüldüğü gibi Mutezile kelim ekolü, evren ve insanın yaratılması sürecinden başlayarak, peygamber ve din gönderilmesinde ve daha özelde ibadetlerde insanın fayda ve maslahatını gözetten bir Allah tasavvuruna sahiptir. Her şey insanın fayda ve maslahatına yönelik olarak düzenlenmiştir. Dünyadaki zararlı ve kötü gibi görünen varlıklar bile bu hayır nizamına hizmet etmektedir. Ceza ve mükâfatın verilmesi; Cennet ve Cehennem yaratılması aynı sistem içerisinde insanı iyiliklere teşvik eden ve kötülüklerden kaçındıran lütuflar konumundadır.

Sonuç

Mu'tezile kelim ekolü, adalet ve hikmet temeline dayanan bir Allah tasavvurunu ön planda tutmuş, yaratma, teklif, ödül ve cezayı içine alan bütün süreçleri, gaî bir yoruma tabi tutulmuştur. Buna göre, Allah'ın evren ve insanı

⁵⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.566

yaratması, peygamber ve din göndermesi insanın fayda ve maslahatını amaçlamaktadır. Bu düşünce sisteminde din, başından sonuna kadar gâyesel bir yoruma tabi tutulmuştur.

İnsanın fayda ve maslahatını amaçlayan bu nazariye, ibadet ve saygıya layık bir Allah tasavvuru için önemli bir makulleştirme olarak görülebilir. Bu teorinin bazı açılardan diğer kelimeler ve hatta İslam hukukuna da yansımaları olmuştur.⁵⁵ Özellikle Mâturîdîler Allah'ın fiillerinin hikmetten yoksun olamayacağı noktasında Mu'tezileye katılmış ve bu hikmeti de büyük ölçüde tıpkı Mu'tezilenin yaptığı gibi insanın maslahat ve faydasıyla izah etmişlerdir. Araştırmaya açık bir konu olmakla birlikte fayda teorisinin, "ilahi kanunların amaçları" anlamına gelen "makâsıdu's-şeria" kavramsallaştırmasında da tesiri olduğu düşünülebilir. Zira İslam Hukukunda makâsıdu's-şeria (şeriatın maksatları) öz olarak, "faydalı olanı kazandırmak zararlı olandan kaçıdırmak" şeklinde tespit edilmiştir. Eğer şeriatın maksadı bu ise, onu gönderenin maksadı da bu olmalıdır.

Girişte belirtildiği üzere Kur'an-ı Kerim'de bir yönden, her şeye kadir, dilediğini yapan, mutlak manada muhtar ve her şeyin sahibi olan bir Allah tasavvuru yer alırken öte yandan adalet, hikmet, ihsan ve lütuf sahibi, kendisi iyi olduğu gibi kullarının da iyiliğini amaçlayan bir Allah tasavvuru bulunmaktadır. Kur'an merkezli bu dengeli tasavvurun İslam dünyasının, geçmiş olduğu siyasi, kültürel ve düşünsel süreçlerin sonunda mutlak kudret, mutlak irade ve mutlak otoriteyi (kâdir-i mutlak, fâil-i muhtâr ve mâlike'l-mülk) esas alan bir Allah tasavvurunda karar kıldığını söylemek mümkündür. Bu tasavvurun Müslümanların bireysel ve toplumsal kimliklerine nasıl bir etkiye sahip olduğu ve hangi sonuçlara yol açtığı hakkında sosyolojik araştırmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Şimdilik bu verilerden mahrumuz. Buna rağmen İslam dünyasının geçmiş olduğu süreçleri ve bilhassa son asırlardaki durumunu gözlemleyerek en azından bir varsayımda bulunabiliriz: Mutlak otoriteyi esas alan tanrı tasavvuru, Müslümanların zihin dünyasını yüzyıllar boyunca şekillendirmiş ve sorgulamadan itaat eden bir Müslüman topluluk oluşturmuştur. Böylece din üzerinden dile getirilen her söylem, Müslümanların zihin dünyasında karşılık bulmuş, baş ve göz üstüne tutulmuştur. Bu durumun olumlu sayılabilecek yönleri var ise de en riskli yönü, insani iradelerin, ilahi irade görünümünde kolaylıkla karşılık bulabilmesidir. Bugün Türkiye ve İslam dünyasında yaşanan hadiselerde bu anlayışın tezahürlerini açıkça görebilmek mümkündür. İnsanlar, dini

⁵⁵ Bkz. eş-Şâtıbî, İbrahim b. Musâ b. Muhammed, *el-Muvâfâkât*, çev. Mehmed Erdoğan, İstanbul: İz Yay., 1990. II, 3-4

anlayışları ve duyguları üzerinden kolayca yanlış yollara sürüklenebilmektedir. Hatta öyle ki bağlı olduğu dini otoritenin istek ve arzularını yerine getirebilmek için Allah adına din kardeşinin kanını akıtma noktasına gelebilmektedirler.

Öyle ise bu sorunu önce inanç ve düşünce dünyamızda çözmemiz gerekir. Allah'a ve Peygambere itaat, dinin vazgeçilmez bir unsurudur. Elbette sosyal düzenin işleyişi açısından beşeri iradelere tabi olmak ta mümkün ve caizdir. Ancak bu itaatin adalet ve ahlak üzerine inşa edilmesi gerekir. Bu da Allah tasavvurumuzla yakından alakalıdır. O sebeple, kudret ve otoritesi yanında adaletli ve hikmetli; kendisi iyi olduğu gibi insanın da iyiliğini hedefleyen bir Allah tasavvurunu yeniden inşa etmeye ihtiyacımız vardır.

KAYNAKÇA

- Abdülkerim Osman, *Nazariyyetü't-Teklif-Ârâi'l-Kâdi-Abdicabbari'l-Kelâmiyye*, Beyrut:1971.
- Arslan, Hulusi, "Mutezill Düşüncede İlahi Fiil-İnsani Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri", *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2003, c. 6, sayı: 16, s.59.
- Arslan, Hulusi, Mutezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh) Problemi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kayseri 2000, s.111.
- Aydın, Hüseyin, *Yaratılış ve Gâyelilik*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Büyük Türkçe Sözlük, "Gaye" (Türk Dil Kurumu <http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com> (erişim:16 Haziran 2016)).
- Cevheri, İsmail b. Hammâd, *es-Sıhah (I-VI)*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar, Beyrut: Dâru'l-İlm lilmelâyîn, 1984
- Çalışkan, Mehmet "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2001), cilt: I, sayı: 2, s. 89-119.
- Ebulhasen Ali b. İsmail b. Seyde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, thk. Abdulhamid Hendâv'i, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000
- Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn (I-III)* thk.Muhammed Muhiddîn Abdulhamîd, Beyrut: 1995.
- eş-Şâtîbî, İbrahim b. Musâ b. Muhammed, *el-Muvâfâkât*, çev. Mehmed Erdoğan, İstanbul: İz Yay., 1990.
- eş-Şehristânî, Muhammed Abdulkarîm b. Ebî Bekir Akmed, *Nihâyetü'l-İkdâm*, tas-hih:Alfred Gaülasme, London: 1934.
- Güllüce, Veysel, "Kur'an'da Hikmet Kavramı Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi (1998)*, cilt: I, sayı: 2, s. 43-48.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr ve diğerleri, Kahire ts.
- Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî,(et-Teklif XI)*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Abduhalîm en-Neccâr, Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965.

- Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi-Ebvabi't-Tevhîd ve'l-Adl (Nübüvvet XV)*, thk. Muhammed Khodor Nabha, Beyrut:Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî, (el-Aslah, İstihkâku'z-Zemm, et-Tevbe XIV)*, thk. Mustafa es-Sikâ, Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965.
- Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî, (et-Ta'dîl ve't-Tecvîr VI/I)*, thk. Ahmed Fuâd el-Ehvânî, Kâhire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1962.
- Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar fi'Usûli'd-Din (Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd (I) içerisinde)*, thk. Muhammed Ammara, Beyrut: Dâru'ş-Şark, 1988.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Kitabu'l-Mecmû fi'l-Muhîr bi't-Teklîf, (II)*, thk. J.J. Houben-Daniel Gı-maret, Beyrut: 1981.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Kitabu'l-Mecmû-fi'l-Muhîr-bi't-Teklîf, (III)*, thk. Jan Peters, Kahire: 1986.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdulkерim Osman, Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988.
- Kutluer, İlhan, "Hikmet" md, *DİA*, yıl: 1998, cilt: 17, sayfa: 503-511
- Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Yay., 1986.
- Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut, ts.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut: 1996.

